

ҰЛЫ ДАЛА ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ҚОҒАМДАҒЫ ОРНЫ МЕН РӨЛІН ҰЛТТЫҚ ТАРИХ ТҮРҒЫСЫНАН ЖҮЙЕЛЕУ

Жақсылықова Динара Төлеубекқызы

zhaksylykovaa03@mail.ru

«Тарихшы педагог» мамандығының 2-курс магистрі

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі: Бердіғожин Л. Б.

«Қазақстан және дүние жүзі тарихы» кафедрасының

Тарих ғылымдарының докторы, қау. профессор,

Berdygozhin@mail.ru

Ұлы дала қыздарының адамгершілік пен батырлықтың бастауы: деректік негіздері

Қазақ – Ұлы даланың перзенті. Қазақ болмысы Ұлы даланың сан ғасырлық құндылықтарымен сабақтасып, өзінің тарихи тамырын тереңнен тартады. Біздің заманымызға дейінгі екінші мыңжылдықтың соңында Еуразия кеңістігінде көшпелі мал шаруашылығының орнығуы далалық қоғамның дамуында түбегейлі бетбұрыс жасады. Осы кезеңде қоғамдық қатынастар мен материалдық мәдениетте елеулі өзгерістер болып, Дала өркениетінің іргетасы қаланды. Өркениет ұғымы көбіне отырықшы егіншілік мәдениетімен, мемлекет, қала, жазу және мәдениет жүйесімен байланыстырылып қарастырылғанымен, Ұлы дала кеңістігінде соған ұқсас, бірақ өзіндік ерекшелігі бар өркениеттік үлгі қалыптасты. Оның басты айырмашылығы – табиғатпен үйлесімді өмір сүруі, адамды қоғамның негізгі тірегі ретінде тануы және ру-тайпалық құрылым арқылы қоғамдық тұтастықты сақтай білуі болды [1].

Ұлы дала құндылықтарының табиғаты географиялық ортамен тікелей байланысты болды. Көшпелі қоғам табиғатпен үндестікте өмір сүріп, қоршаған ортаны қорғаудың өзіндік қағидаларын ұстанды. Қазақ танымында жас шөпті жұлмау, суды ластамау, бұлақтың көзін ашу, аң-құсты орынсыз қырмау секілді ұстанымдар экологиялық мәдениеттің айқын көрінісі еді. Бұл – тек тіршілік дағдысы емес, дүниетанымдық жүйе болатын. Дала адамы табиғаттан күш-қуат алып, оны қастерлеген, жерін киелі мұра санаған. Сондықтан да Ұлы дала өркениетінің тәжірибесі бүгінгі экологиялық дағдарыстар кезеңінде де теориялық әрі практикалық маңызы зор құндылық ретінде бағалануға тиіс [1].

Дала өркениетінің тағы бір маңызды ерекшелігі – ел мен жер арақатынасына қатысты ұстанымында. Отырықшы қоғамда «жер болса, ел табылады» қағидасы басым болса, көшпелі қоғамда, керісінше, «ел болса, жер табылады» деген түсінік орнықты. Бұл ұстаным көшпелі мемлекеттіліктің негізінде адам факторы тұрғанын көрсетеді. Ру-тайпалық жүйе қоғамдық және саяси дамудың дінгегіне айналып, туыстық байланыстар арқылы ел бірлігін нығайтты. Көшпелі қоғамда адамның құқығы, еркіндігі, ар-намысы тапталмай, басты құндылық ретінде қарастырылды [1].

Ұлы даладағы рухани өмірде ауыз әдебиеті ерекше орын алды. Ол есте сақтау қабілетін, шешендік өнерді, көркем ойлау жүйесін дамытты. Соның нәтижесінде батырлық эпостар мен лирикалық поэмалар кең тарады. Егер отырықшы өркениеттерде мұндай мұра ондап саналса, көшпелі қоғамда жүздеп кездеседі. Қазақ фольклорлық қорындағы бес жүзден астам мұра – осының айғағы. Сондықтан Ұлы дала құндылықтары Еуразия халықтарының рухани және материалдық қазынасына өлшеусіз үлес қосты.

Осы рухани-мәдени жүйеде Ұлы дала аруларының орны ерекше болды. Әйел заты тек отбасы ұйытқысы ғана емес, қажет кезде ел қорғаушы, саяси істерге араласушы, ақыл-парасат иесі ретінде де көрінді. Алайда жауынгер әйелдер, олардың тайпалық құрылымдағы орны, тарихи жорықтардағы қызметі сияқты мәселелер әлі де толық зерттеліп болған жоқ.

Тәуелсіздік жылдары шетелдік деректерге қол жеткізу мүмкіндігі артқандықтан, қазақ этногенезі, мемлекеттілігі және көне тарихына қатысты іргелі еңбектер жарық көрді. Бұл бағытта О. Ысмағұлов, З. Қинаятұлы, Т. Смағұлұлы, Ж. Қасымбаев, И.В. Ерофеева, Б. Аяған, Х. Әбжанов, Б. Кәрібаев, Ә. Мұқтар және басқа да ғалымдардың еңбектері ұлттық тарихтың жаңа қырларын ашуға мүмкіндік берді. Сондай-ақ К. Байпақов, З. Самашев, В.Ф. Зайберт, Ж. Таймағамбетов және басқа археологтардың зерттеулері көне дәуірдегі қоғамдық құрылым мен мәдениетті тереңірек тануға жол ашты.

Ұлы дала қыздарының адамгершілік пен батырлық бастауларын зерделеуде ежелгі грек және рим авторларының шығармаларында кездесетін «амазонкалар» туралы мәліметтердің маңызы зор. Бұл ұғым аңыз ба, әлде тарихи негізі бар құбылыс па деген мәселе ғылыми қызығушылық тудырып келеді. Геродот өзінің «Тарих» еңбегінде гректердің жауынгер әйелдермен – амазонкалармен соғысқанын айта келіп, скифтердің оларды «эорпата», яғни «еркектерді өлтірушілер» деп атағанын жазады [2]. Бұл жерде бірнеше жайт назар аудартады: біріншіден, гректер көрші көшпелі тайпалардың барлығын шартты түрде «скифтер» деп атаған; екіншіден, сақтар мен кейінгі түркі жұрттарының тарихи сабақтастығы; үшіншіден, «эорпата» атауының түбірлік мағынасы сақ-скиф тілдік ортасымен байланысты болуы мүмкін [3].

Амазонкалар туралы ең көне мәліметтердің бірі Гомердің «Илиадасында» ұшырасады. Онда «еркектей ержүрек амазонкалар» туралы айтылады [4]. Бұл олардың бейнесі тым ертедегі аналық дәуір ұғымдарымен сабақтас екенін көрсетеді. Ежелгі дүниенің қолөнер туындыларындағы амазонкалардың сыртқы кескіні де ерекше назар аудартады: олар ат үстінде бейнеленген, киімдері көшпелі өмір салтына тән – теріден не тоқымадан жасалған шалбар, белі буылған кеудеше, шошақ бас киім, садақ, найза, қорамсақ секілді қару-жарақтармен көрсетіледі. Мұндай сипаттар сақ дәуірінің археологиялық жәдігерлерімен үндеседі [3].

Диодор Сицилийский де Скифиядағы әйелдердің ерлермен бірдей соғыс өнерін меңгергенін, олардың ержүректік жағынан кем түспегенін жазады. Оның мәліметінше, кей кезеңдерде әйелдер патшалық билікке де келген және даңқты істер атқарған [5]. Бұл деректер кейінгі Томирис патшайым бейнесімен де астасады. Зерттеуші Ә. Шашаев амазонкалардың географиялық мекені мен тарихи негізін талдай отырып, олардың Каспий маңы, Дон, Азов теңізі және Қара теңіз жағалауларын қамтыған ұлан-ғайыр дала белдеуіндегі сақ-скиф қауымдарымен байланысты екенін көрсетеді [3]. Демек, амазонкалар туралы аңыздардың ар жағында шынайы тарихи-этникалық негіз жатқан болуы ықтимал.

Қытай тарихшысы Су Бихай да сақ әйелдерінің қоғамдық орны жоғары болғанын атап өтеді. Оның көрсетуінше, сақ әйелдері ерлермен бірге әлеуметтік істерге араласып қана қоймай, атқа мініп, соғысқа да қатысқан. Ол грек авторларының сақ әйелдерін нағыз батыр, ерлерден кем түспейтін жауынгерлер ретінде сипаттағанын келтіреді [6]. Бұл – Ұлы дала әйелдерінің жауынгерлік рухы жайлы мәліметтердің тек мифологиялық емес, тарихи деректік негізі де бар екенін айғақтайды.

Осы жауынгерлік әйел бейнесінің нақты тарихи көрінісін Томирис патшайым тұлғасынан көруге болады. Томирис туралы деректер сақ қоғамында әйелдің саяси билікке де, әскери көшбасшылыққа да қабілетті болғанын дәлелдейді. Парсы патшасы Кирмен болған тарихи қақтығыс барысында Томирис тек ел тәуелсіздігін қорғаушы ғана емес, өз халқының рухын көтерген қайраткер ретінде танылады. Аңыз бойынша, Кирдің айлакерлікпен жасаған әрекеті нәтижесінде Томиристің ұлы қаза тапқан соң, ол сақ жасақтарын бастап, шешуші шайқаста парсы әскерін талқандап, Кирдің өзін де жеңеді. Осылайша Томирис бейнесі Ұлы даладағы аналық ерлік пен отаншылдықтың символына айналды.

Жалпы алғанда, түркі-қазақ дүниетанымында жауынгер әйел образы эпикалық дәстүрде де кең сақталған. «Қорқыт ата кітабындағы» Бамсы Бәрік жырында болашақ жарын өзінен бұрын жауға шабатын, ерлікке сай қыз ретінде елестетуі – әйелдің батырлық

сипатының мойындалуының айғағы. Сол сияқты «Алпамыс батырдағы» Гүлбаршын, «Қамбар батырдағы» Назым, «Қобыланды батырдағы» Құртқа бейнелері де ақыл-парасаты мен қайраты қатар суреттелетін тұлғалар [7]. Бұл әйел образының тек отбасы шеңберімен шектелмей, қоғамдық және рухани кеңістікте жоғары бағаланғанын көрсетеді.

Қазақ қоғамындағы әйелдің әлеуметтік мәртебесі саяси билік пен ел басқару ісінде, жауынгерлік пен отаншылдық рухта, даналық пен парасаттылықта, отбасылық адалдық пен ар тазалығында, білімге ұмтылу мен еңбекқорлықта айқын көрінді [8]. Бұл үрдіс сақ дәуіріндегі Томиристен бастап, қазақ қоғамындағы «Әжелер институтына» дейін жалғасып жатты. Қарт аналар ұрпақ тәрбиесінде, отбасылық дәстүр сабақтастығында, моральдық нормаларды сақтауда шешуші рөл атқарды. Жаугершілік замандарда әке тәрбиесінің орнын ата мен әже басқаны да белгілі.

Сонымен бірге қазақтың ауыз әдебиеті мен фольклорында әйел даналығы айрықша бағаланған. Жиренше шешен туралы аңыздардағы Қарашаштың тапқырлығы, «Қыз бен жігіт» айтыстарындағы қыздардың ақындық бәсекеге тең түсуі, «Шал мен кемпір» айтысындағы әйел сөзінің салмақтылығы – қазақ қоғамында әйел парасатының жоғары бағаланғанын дәлелдейді. Бұлардың рухани түп-тамыры арғытүркілік дүниетанымдағы Ұмай ана бейнесімен де сабақтасады. Ұмай ана – жердің, тіршіліктің, ұрпақтың қамқоршысы ретіндегі киелі ұғым.

Қазақ қоғамында әйелдің ер азаматтың «ыңғайына жығылуы» көбіне үстірт түсіндіріледі. Шын мәнінде бұл – кемсitudiң емес, отбасы тұтастығын, береке-бірлікті сақтаудың бір көрінісі. Мұнда әйелдің сабырлылығы, ақылдылығы, ішкі парасаты жоғары бағаланған. «Қорқыт ата кітабындағы» Дірсе ханның жұбайына арнаған «басымның бақыты, үйімнің тақыты» деген сөздері де әйелге деген құрметтің тереңдігін аңғартады [7].

Осы тұрғыдан алғанда, Ұлы дала қыздарының батырлық және адамгершілік бейнесін зерттеу – тек тарихи мәселе ғана емес, ұлттық сананы жаңғыртудың маңызды бағыты. Бұл өткеннің көмескі тұстарын ашып, тарихи жадыны жаңғыртуға, ұлттық құндылықтарды қазіргі қоғам игілігіне жаратуға мүмкіндік береді. Н.Ә. Назарбаев атап өткендей, өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – ел дамуының кепілі [9]. Демек, Ұлы дала аруларының тарихи рөлі мен рухани болмысын жаңаша пайымдау – тәуелсіз Қазақстанның мәдени-рухани жаңғыруының маңызды құрамдас бөлігі.

Қорыта айтқанда, Ұлы дала тарихында ерлермен қатар атқа қонып, найза ұстап, ел қорғаған арулар аз болмаған. Тұмар мен Зарина патшайымдардан бастап, Бопай, Айханым, Айтолқын секілді тұлғаларға, бертіндегі Әлия, Мәншүк, Хиуаз, Ләззат сынды қаһарман қыздарға дейін жалғасатын тарихи сабақтастық қазақ әйелінің бойындағы отаншылдық, тектілік, батырлық қасиеттердің ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырғанын көрсетеді. Сондықтан Ұлы дала қыздарының адамгершілік пен батырлық бастауларын зерттеу – халқымыздың рухани тарихын терең түсінудің, әйел мәртебесін ұлттық өркениет аясында бағалаудың маңызды ғылыми бағыты болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Көмеков Б. Е. Ұлы дала құндылықтары жайлы // Ұлы дала тарихы: көне дәуірден қазіргі заманға дейін: Халықаралық Еуразиялық форумының материалдары. 1-том / жалпы ред. басқарған Е.Б. Сыдықов. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2019. – 5 б.
2. Геродот. Тарих.
3. Шашаев Ә. Қ. Ежелгі деректердегі «Ер апалар» туралы тарихи мәліметтер // Ұлы дала аруларының Еуразия тарихындағы рөлі: халықаралық ғылыми конференция материалдары. – 2019. – 96 б.
4. Гомер. Илиада / ежелгі грек тілінен ауд. Н. Гнедич. – Алма-Ата: Мектеп, 1986. – 640 б.

5. Ежелгі дүниедегі және византиялық дерек көздеріндегі Ұлы дала тарихы. Т. 3 / қазақ тіліне ауд. Г. Мұхаметқалиқызы, К. Ахметов. – Алматы, 2008. – 584 б.
6. Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Алматы, 2001. – 552 б.
7. Қорқыт Ата кітабы / түркі тілінен ауд. Б. Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1994. – 51 б.
8. Аташ Б. М., Тлеукенова Ж. С. Қазақ қоғамындағы әйелдің әлеуметтік мәртебесі мен орны // Ұлы дала аруларының Еуразия тарихындағы рөлі: халықаралық ғылыми конференция материалдары. – 2019. – 26 б.
9. Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. – 2018. – 21 қараша.